

Pregledni rad (Review article)

UDK 726.54(497.6)"1878/1914"

72.071.1(497.6)"1878/1914"

ЉИЉАНА ШЕВО

О градитељима православних цркава у Босни и Херцеговини у вријеме аустро-угарске управе

Апстракт: Према је у периоду од 1878. до 1914. године у Босни и Херцеговини изграђено или обновљено преко двије стотине православних цркава, данас се зна за тек двадесетак имена њихових градитеља. За разлику од католичких цркава, чији пројекти су повјеравани истакнутим пројектантима Земаљске владе, најчешће Јосипу Ванцашу, за градњу православних храмова инжењери Земаљске владе ангажовани су ријетко – Јohan Kellner и Josef Czerny за зграду Богословије у Рељеву 1883-1884, Josef Czerny за цркву у Рељеву 1886, August Butsch за цркву у Блажују 1897. и Rudolf Tönnies за pročеље Митрополије 1898. године. Неке цркве грађене су према типским пројектима анонимних инжењера аустро-угарске управе. И када су забиљежена, имена градитеља православних цркава у Босни и Херцеговини подигнутих у овом раздобљу данашњем истраживачу казују мало, будући да се не срећу другдје у изворима. Готово је извјесно да се радило о вјештим локалним неимарима, а тек у два случаја биљежи се да су градитељи били Срби инжењери. За цркву на Палама сматра се да је грађена према пројекту чувеног сликара Лазара Дрљаче, а сличност паљанске са црквама у Маглају, Горњем Драгаљевцу и Горњем Забрђу наводе на закључак да су и оне грађене према Дрљачином плану.

Кључне ријечи: православна црква, архитектура, градитељи, аустро-угарска управа, Јозеф Черни, Август Буч, Лазар Дрљача

Abstract: Even though between 1878 and 1914 more than two hundred Orthodox churches were constructed or rebuilt in Bosnia and Herzegovina, today we know only around twenty names of their architects. As opposed to the Catholic churches, whose projects were entrusted to prominent architects of the Provincial government, usually to Josip Vancaš, for the construction of Orthodox temples they were employed only occasionally – Johan Kellner and Josef Czerny for the building of the Seminary in Reljevo 1883-1884, Josef Czerny for the church in Reljevo 1886, August Butsch for the church in Blažuj 1897, and Rudolf Tönnies for the facade of the Metropolitan headquarters in 1898.

Some churches were built according to the prototype projects of anonymous engineers of the Austro-Hungarian administration. Even when they were recorded, the names of the architects of Orthodox churches in Bosnia and Herzegovina which were built during this period, offer scarce information to the modern researcher, since they are not found elsewhere in other sources. It is probable that these were capable local builders, and only in two cases it is recorded that they were Serb engineers. It is considered that the church in Pale was built according to the project of the famous painter Lazar Drljača, and the similarity of this church with those in Maglaj, Gornji Dragaljevac and Gornje Zabrđe lead to the conclusion that they were also built according to Drljača's plan.

Key words: Orthodox church, architecture, architects, Austro-Hungarian administration, Josef Czerny, August Butsch, Lazar Drljača

Хришћанска сакрална архитектура у периоду од 1878. до 1918. године у Босни и Херцеговини је доживјела велику експанзију, о којој свједоче подаци о 153 католичке цркве саграђене у првих петнаест година окупације¹ и преко двије стотине православних цркава обновљених или новосаграђених током четири деценије аустро-угарске власти.²

Објављено је свега неколико текстова у којима се истражују историја и стилске одлике католичких богомоља овог раздобља у Босни и Херцеговини,³ а научно занимање за православно црквено градитељство истог периода је готово сасвим изостало, изузимајући истраживање Јелене Божић о православним црквама у Сарајеву и његовој околини.⁴

Велики број мањих сеоских католичких цркава су "... градили редовници који нису имали никакву архитектонску наобразбу, него само склоности и *особите дарове за градњу*. Њихов се рад највећим дијелом састојао у давању основног плана грађевине, те састављању трошковника, које би редодржавништво потврдило прије приступања самој градњи." Нешто већа пажња поклањана је

¹ А. Ваотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*, u zborniku radova sa međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-ugarske 1878-1918, Sarajevo 2011, 542.

² У раздобљу од 1879. до 1906. саграђена је 201 нова православна црква, а обновљено их је 83, D. Damjanović, *Ferdo Quiquerez, Nikola Kolar i ikonostas crkve u Brodci kod Bijeljine*, Зборник Народног музеја 2, Београд 2010, 430-431.

³ А. Ваотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*; Ista, *Prvostolna crkva Srca Isusova - Sarajevska katedrala*, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost 11, Sarajevo 2010, 57-78; D. Damjanović, *Neogotička arhitektura Josipa Vancaša u Bosni i Hercegovini*, Prostor 22 (47), Zagreb 2014, 97-109; Ista, *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučkoj Gori kod Travnika, na Gorici u Livnu i u Tolisi: prilog povijesti arhitekture historicizma u Bosni i Hercegovini*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 38, Zagreb 2014, 1-11.

⁴ Ј. Божић, *Српске православне цркве у Сарајеву*, у књизи Свјedoци историје, Бањалука 2001, 96-105.

самостанским црквама, за чије пројектовање су ангажовани архитекти „из Италије и Аустрије, те Хрватске, но њихова су имена ријетко позната. Познато је само да су се цркве градиле у *романском стилу*, да су биле тробродне базилике, те да су обликоване по узорима на *разне стране цркве*.”⁵

Ипак, пројекти најзначајнијих католичких цркава у Босни и Херцеговини повјеравани су истакнутим пројектантима Земаљске владе, а понајвише једном од најуспјешнијих и свакако најплоднијем међу њима – Јосипу Ванцашу.⁶

Међу ауторима-градитељима православних цркава аустро-угарског периода незнатан је број оних по имену познатих. Инжењери Земаљске владе ангажовани су сасвим ријетко – Јохан Келнер (Johan Kellner) и Јозеф Черни (Josef Czerny) за зграду Богословије у Рељеву 1883-1884, Јозеф Черни за цркву Преноса моштију светог Николе у Рељеву 1886, Август Буч (August Butsch) за цркву Светог Саве у Блажују 1897.⁷ и Рудолф Тониес (Rudolf Tönnies) за прочеље Митрополије 1898. године.⁸ Келнер⁹ и Черни¹⁰ били су чиновници Земаљске владе, а Август Буч је,

⁵ За градњу жупских цркви у БиХ најчешће је примјењиван Ванцашев модел једнобродне цркве с торњем на прочељу, који је први пут пројектовао за жупу Сарајевско поље, А. Ваотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*, 542, 552.

⁶ Јосип Ванцаш је пројектовао жупне цркве у: Брчком (1884-1885), Брестовском, Бијељини и Градаццу (1886), Модричи (1887), Жепчу (1889), Тузли (1893), Домаљевцу (1892-1894), Комушини (1893), Горњем Вакуфу, Гучој Гори и Подхуму (1894), Шивши (1895), Кисељаку (1895-1897), Брајковићима (1894-1897), Пећнику (1896-1899), Банброду (1899), Витезу (1900), Плехану (1898-1902), Лукавцу код Тузле (1907), Босанском Броду и Добоју (1909), Зеници (1908-1910), Подмилачју код Јајца и Тешњу (1910), Свилају, Видовицама, Моранчанима, Оцаку и Олову (1911), Коњицу (1912), Црквици (1913), Маглају (1919), Пећнику, Уздолу и Новом Селу (1921). Репрезентативно здање сарајевске катедрале, црква Светог Тирија и Метода у Богословном сјменишту, цркве Узнесења Маријина и Светог Тројства у жупи Ново Сарајево, црква Краљице св. Крунице на Бањском Бријегу и црква Светог Анте Падованског, репрезентативна су здања која је чувени архитекта подигао у Сарајеву, Ј. Вожић, *Архитект Јосип пл. Ванцаш; Значај и допринос архitektури Сарајева и периоду аустроугарске управе*, Докtorska дисертација, Универзитет у Сарајеву, Архитектонски факултет, 1989, 37-38; Ј. Божић, Архитект Јосип Ванцаш: значај и допринос архitektури Сарајева, Источно Сарајево 2006; А. Ваотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*, 543-556.

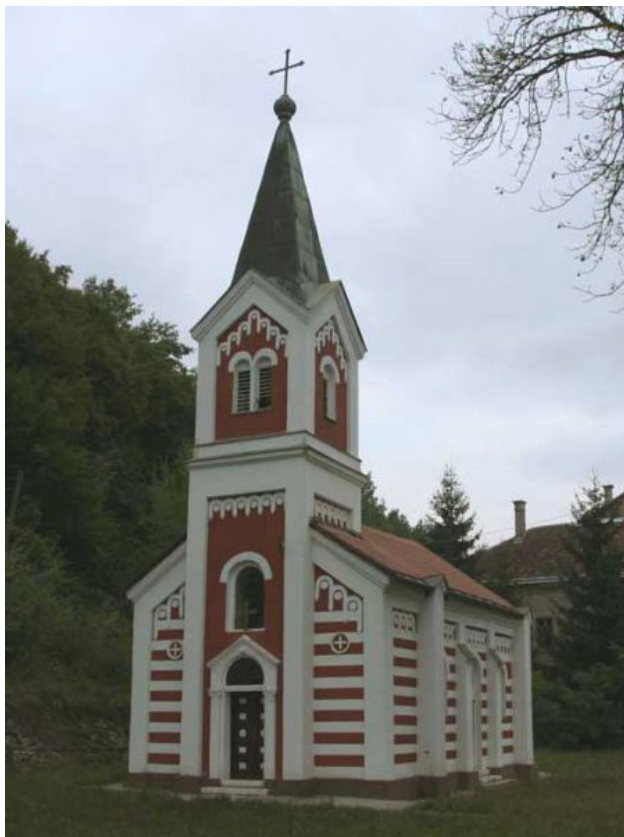
⁷ *Архitektура Bosне и Hercegovine 1878-1918*, (каталог), концепција изложбе и избор djела Ibrahim Krzović, Umjetnička galerija Bosне и Hercegovine, Sarajevo 1987, 248.

⁸ А. Ваотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*, 540.

⁹ Јohan Kellner рођен је 1853. године у Брну у Моравској, гдје је завршио Високу техничку школу. Од 1880. године био је референт за високоградњу у Мостару, а од 1882. до 1905. је радио за Земаљску владу у Сарајеву. Титулу доктора техничких наука стекао је 1903. године на Техничкој школи у Брну, а након пензионисања 1905. године проглашен је почасним чланом Техничког клуба у Сарајеву, N. Kurto, *Архitektура Bosне и Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo 1998, 348.

¹⁰ Јosip Czerny је рођен 1850. године у Grars-Sebowitzу у Моравској, а умро је 1919. године у Сарајеву, гдје је од 1884. године обављао дужност управника Градског грађевинског одјела, N. Kurto, *Архitektура Bosне и Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, 340.

поред цркве у Блажују у Сарајеву пројектовао и Градску тржницу и неколико вила у алеји на Илици.¹¹ Обимнији и амбициознији опус оставио је само Рудолф Тониес,¹² стварајући најприје у историцистичком, а потом у духу сецесије репрезентативне виле у центру Сарајева, Банку на Обали, градско купатило у Мостару и градску вијећницу у Тузли.¹³

Црква Преноса моштију светог Николе, Рељево, 1886, Јозеф Черни

¹¹ August Butsch рођен је у Немешу у Моравској 1855, а умро у Брну 1925. године. Завршио је Специјалну школу за архитектуру на Академији ликовних умјетности у Бечу. Био је ангажован код архитекте Георга Демског (Georg Demsky) у Бечу. У Босни и Херцеговини радио је од 1894. године, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*, 248.

¹² Rudolf Tönnies (1869-1929) завршио је Академију Ликовних умјетности у Бечу, Архитектонски одсјек код професора Хазенауера (Hasenauer) 1891. године. Био је служби Земаљске владе у Загребу, а потом у Одсјеку за високу градњу Грађевинског одјељења Земаљске владе у Сарајеву. Године 1910. на лични захтјев је разријешен дужности у Земаљској влади и постављен за цивилног архитекту Босне и Херцеговине. Био је сарадник Јосипа Ванцаша у Босанскохерцеговачком грађевинском дионичарском друштву, а потом и директор тог Друштва. Године 1918. вратио се у Љубљану гдје је основао Грађевинско предузеће Обнова, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1914*, 253.

¹³ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, 368, 369.

Православна црква у Рељеву, грађена према Чернијевом пројекту, једнобродна је базилика са звоником над припратом на западној страни и фасадама декорисаним вијенцима слијепих аркадица, у историцистичком духу. Крстасти сводови над наосом и олтаром рељевске цркве веома се ријетко примјењују у српској сакралној архитектури овог времена. Они, као и снажно истакнути пиласстри који подсећају на контрафоре, прислоњени уз подужне фасаде, дају грађевини неоготички изглед. Међутим, прозорски отвори и портали у Рељеву завршени су полукружним луком, а не преломљеним, како би одговарало “неоготичком” маниру. Слободно посезање за цитатима из различитих историјских епоха је уобичајено у градитељству еклектицизма, па се јавља и у пројектима које је Ванцаш радио за католичку цркву.¹⁴

Црква Светог Саве, Блажуј, 1897, Август Буч

Пројекат Августа Буча за храм у Блажују такође спада у историцистичка рјешења, али другачије, византијске инспирације. Основом у облику слободног крста, са куполом над сједиштем његових кракова, црква Светог Саве сврстава се међу ријетка крстообразна куполна здања у српској сакралној архитектури аустро-угарског периода.

Јозеф Черни је пројектом за рељевску цркву на неки начин антиципирао типске пројекте које је аустро-угарска администрација пласирала у Босни и Херцеговини. Један је план за цркву која може да прими 400, а други за већу,

¹⁴ На примјер, на цркви Пресветог Тројства у Новом Сарајеву 1905-1906. године, А. Ваотић, *Historicism and architecture in the example of Catholic sacral buildings in Sarajevo 1878-1918*, 538-541.

чији је капацитет 600 вјерника.¹⁵ У оба случаја ради се о једнобродном плану, са звоником ослоњеним на тетрапилон над нартексом и полукружном апсидом, а пројекти се међусобно разликују готово искључиво по димензијама. Вањска декорација је сведена на лезене између прозора и вијенце слијепих аркадица. Година настанка ових типских рјешења је 1901, а потпис њиховог аутора је нечитак. Чини се да су типски пројекти само верификовали већ постојећу и широко прихваћену градитељску праксу, будући да постоји неколико православних цркава које имају идентично конструктивно рјешење и фасадни украс какав се види на плановима из 1901, а саграђене су прије те године.¹⁶

Црква Светог Саве у Билећи је 1896. године грађена такође према плану који је добијен од Земаљске владе.¹⁷ Билећка црква је једноставно једнобродно здање, надвишено таваницом. Кићени торњићи на угловима и око звоника на преслицу, бифора на западном прочељу и окулуси под забатима, као и фриз слијепих аркадица под кровним вијенцем указују на сродност билећког са еклектичким рјешењима попут оног које је 1889. године примијењено на Евангелистичкој цркви у Сарајеву, а у којем је Карло Паржик умногоме преузео елементе са Евангелистичке цркве у Бечу, здања које је 1858. године пројектовао Теофил Ханзен.¹⁸ Изразита сличност угаоних торњића и вијенаца сарајевске Евангелистичке и билећке Светосавске цркве наводе на помисао да је Паржик могао имати учешћа у изради поменутог плана, на којем се билећки свештеник Периновић захваљује “добротворки” Земаљској влади.

¹⁵ За нацрте типских пројеката велику и искрену захвалност дугујем колеги Емиру Софтићу, дна.

¹⁶ То су цркве: Свете Тројице у Приједору из 1891, Светог Илије у Грапској код Добоја из 1892, Вазнесења Христовог у Пожарници код Тузле из 1896, Рођења Богородице у Жепчу из 1897. Од грађевина насталих након 1901. године – датума забиљеженог на типским пројектима – оне у Сребреници из 1901, Милошевцу код Модриче из 1906, Машићима код Градишке из 1905. и Подгајевима код Живиница из 1909. године изгледају као да су изведене према пројекту за мањи храм, онај који треба да прими 400 вјерника.

¹⁷ Ћ. Периновић, *Прослава при освештењу ново-саграђене српске цркве храма св. Сава у Билећу 8. септембра 1896*, Босанско херцеговачки изворник год. XI, св. I, Сарајево 1897, 24-25.

¹⁸ В. Dimitrijević, *Arhitekt Karel Pařík u Bosni i Hercegovini*, tekst u katalogu izložbe *Arhitekt Karel Pařík u Bosni i Hercegovini 1857-1942*, Sarajevo 2007; Иста, *Arhitektonske teorije i realizacije u Beču koje su uticale na djela arhitekta Karla Paržika*, u *Arhitekta Karlo Paržik, doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu*, 1992. Занимљиво је да још једно православно здање, црква Светог арханђела Михаила у Херцег Новом, грађена од 1883. године, од 1905. према пројекту Милана Карловца, показује крстообразним планом, куполом, али и појединостима у фасадној декорацији знатну сличност са Паржиковим пројектом за Евангелистичку цркву у Сарајеву, В. Трпача, *U kontekstu tri ambijenta: Svojtva jednog koncepta*, Ново вријеме 01. 05. 2014, <http://novovrijeme.ba/u-kontekstu-tri-ambijenta-svojtva-jednog-koncepta/>.

Црква Светог Саве, Билећа, 1896

Имена градитеља великог броја од преко двије стотине православних цркава у Босни и Херцеговини подигнутих у овом раздобљу, а која су у тек двадесетак случајева запамћена, данашњем истраживачу казују мало.

Црква Рођења Богородице, Мачковац код Тузле, 1913, Нико Митровић

На примјер, Нико Митровић из Тузле саградио је 1913. године цркву Рођења Богородице у Мачковцу код Тузле. Ова једнобродна грађевина има, као асоцијацију на средњовјековни рашки модел цркве, прислоњене правоугаоне пијевнице уз централни дио наоса, а на фасадама, такође “неорашки” украс у виду вијенца

слијепих аркадица. Тридесет година раније, 1883, цркву Рођења Богородице у Прибоју код Лопара саградио је извјесни Јован Митровић, неимар из Бањевића, котара сребреничког. Због истог презимена и области у којој су радили неимар Јован, а три деценије потом инжењер Нико, намеће се питање: да ли је самоуки неимар могао бити отац школованог инжењера и да ли се градитељски занат на прелому деветнаестог и двадесетог вијека још увијек преносио кроз генерације у породици. За Нику Митровића зна се да је као инжењер ангажован приликом градње биоскопа Колосеум (кино Центар) у Тузли 1912. године.¹⁹

У Удрежњу код Невесиња цркву Светог Илије 1896-1897. године сазидао је Лазар Шушић из Банчића код Љубиња, а исти мајстор је 1903-1904. подигао и цркву Светих апостола Петра и Павла у Лукавцу, такође код Невесиња. У Љутом Долу код Стоца градитељ Вазнесењске цркве био је 1906. године Никола Стајчић, а у Залому је 1885-1886. за градњу цркве Светих апостола Петра и Павла главни мајстор-неимар био Ђуро Мичета из Љубиња. Цркве у Удрежњу, Лукавцу и Љутом Долу истог су просторног концепта – једнобродне, каменом зидане, са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслици над западним зидом. Црква у Залому се од њих разликује само по типу звоника, који је овдје низак торањ квадратне основе, постављен над зоном припрате. Сразмјерно малих димензија, ови храмови понављају од средњег вијека устаљену традицију сакралне градње у Херцеговини.

Црква Светог Илије, Удрежње код Невесиња, 1896-1897, Лазар Шушић

¹⁹ Пријавни лист број А-21 од 07. 6. 1988 године, за регистровање и евидентирање објеката за које се основано може претпоставити да имају својства споменика културе, Завод за заштиту и коришћење културно-историјског и природног наслеђа Тузланског кантона, цитирано према: http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3928

У тексту о свечаности освећења новосаграђене цркве Успења Богородице у Нецвијећу код Требиња, 28. септембра 1897. године, извјесни М. Р, описујући грађевину као „врло добро саграђену” и највећу „између свију селских цркава у овој парохији..”, процјењује трошкове градње на 2000 форинти. Он се захваљује Земаљској влади на помоћи од 200 форинти и плану по којем је црква саграђена. Аутор текста наглашава да се оваква црква не би могла саградити да „нису сељани већином сви мајстори”.²⁰ Црква у Нецвијећу је - по основи, звонику на преслици, материјалу и начину градње – готово идентична претходно поменутиим црквама у Удрежњу, Лукавцу и Љутом Доу. Стога су, по имену познати градитељи Лазар Шушић, Никола Стајчић и Ђуро Мичета, највјероватније били тек нешто вјештији “сељани-мајстори”. Остаје отворено питање какав је “план” даровала парохијанима у Нецвијећу Земаљска влада. Леонтије Нинковић у тексту из 1900. године описује овај Успењски храм као једнобродан, 8 метара дугачак, 5 широк, висине 5,5 метара, са сводом од седре у унутрашњости и лијепим вијенцем на фасади. За прозоре и врата на подужним зидовима и апсиди каже да су “по новој моди”, стога што је црква грађена “по плану”.²¹ Како су старије херцеговачке цркве из 16. и 17. вијека на подужним зидовима и олтару имале обично по један сасвим мали прозор правоугаоног облика,²² “нова мода” у градитељству с краја 19. стољећа очито се огледа у удвостручењу броја прозора на сјеверном и јужном зиду, повећању њихових димензија и, посебно, полукружном луку којим су они сада надвишени. То је, можда, био и једини допринос “плана” добијеног од Земаљске владе иновацијама у градитељству које је вијековима истрајавало на понављању давно установљених просторних облика.

Занимљиво је да се у натпису над улазом манастирске цркве у Дужима 1855. године, четири-пет деценија прије него што је Лазар Шушић зидао цркве у Удрежњу и Лукавцу, помиње име “неимара” Ђуре Шушића.²³ Као и у случају Јована и Нике Митровића у околини Тузле, тако и овдје подударност презимена може да наведе на помисао о породичном, “с кољена на кољено” преношеном занату.

Градитељи су каткад користили исте конструктивне склопове или архитектонске детаље на више објеката, па њихово ауторство може да се

²⁰ М. Р, *Освећење цркве*, Босанско херцеговачки изворник год. XI, св. X, Сарајево 1897, 399.

²¹ Овај аутор наводи да црква “вриједи до 3000 форинти”, Л. Нинковић, *Цркве у Нецвијећу*, Босанско херцеговачки изворник год. XIV, св. 12, Сарајево 1900, 183.

²² Успењска црква у Лугу, цркве Светог Климента у Дражин Доу и Мостаћима, све три у околини Требиња, В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII вијека*, Зборник Филозофског факултета бр. VII, Београд 1964, 561-629.

²³ Н. Дучић, *Манастир Дужи*, Требиње 2000, 82-83.

препозна и када о њему не постоје писани извори. Цркву Светих апостола Петра и Павла у Нишићима градио је, како саопштава натпис у унутрашњости овог храма, “неимар Ристо Вулешић 1885”. Нишићка црква је пространа једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом, а на подужним фасадама, изнад већих, полукружно завршених прозора, постављени су мањи кружни отвори. Готово идентично рјешење може да се види на цркви Светог Илије у недалеком Илијашу, па се са доста сигурности може прихватити претпоставка коју је изнијела Јелена Божић да је илијашки храм дјело истог неимара.²⁴ Сличне мање кружне отворе над правоугаоним, полукружно завршеним прозорима на подужним фасадама има још једна црква у сарајевској околини - Светих апостола Петра и Павла у Пазарићу. Саграђена је 1896. године, а остаје отворено питање да ли је и ово здање подигао Ристо Вулешић, или је оно дјело неког неимара који се угледао на нишићку и илијашку цркву.

Црква Светих апостола Петра и Павла, Нишићи, 1885, Ристо Вулешић

Наведени примјери показују да су најчешће ангажовани локални мајстори/градитељи. Међутим, пракса која је позната и током средњег вијека и у османском периоду, да се за замашније зидарске радове у Босну позивају вјешти каменари из Далмације није се угасила ни у аустроугарско доба. У Рудо су 1908. године позвани мајстори Далматинци који су до 1912. завршили тамошњу православну цркву Светих апостола Петра и Павла, украсивши јој фасаде високим сокллом, пиластрима, профилисаним вијенцима и слијепим аркадицама.

²⁴ Ј. Божић, *Српске православне цркве у Сарајеву*, 99.

Нажалост, нема много сачуване архивске грађе и црквених љетописа који би пружали подробније податке о градњи православних цркава. Један од примјера је љетопис у којем су забиљежене појединости о дуготрајној (1886-1902) градњи цркве у Рудицама код Новог Града (Босански Нови). Из њега се сазнаје да је посао најприје погођен са зидарском дружином Фрањо Бест, Фрањо Херман и Симо Вајдић, који су, незадовољни цијеном напустили рад. Потом је склопљен уговор са другом зидарском групом у којој су били Јозеф Згубина, Матија Пиктија и други, али ни они посао нису довршили. Исто се догодило и са трећом групом мајстора у којој су били Пијетро Орландо, Зимулино Лонго, Франческо Албино, да би тек четврта зидарска радионица - Мартин, Иван, Лука, Бартула Павлић и други – довршили градњу.²⁵ Судећи према именима градитеља, у Рудицама нису ангажовани домаћи, већ су се смјењивали мајстори са разних страна, међу којима је било Италијана, а врло је вјероватно да су они који су напоскон храм саградили били и у овом случају Далматинци.

За цркву Свете Тројице у Бихаћу, грађену од 1894. до 1898, а коју су усташе срушиле 1941. године, наводи се да је њен план “...правио иноверац и ако добар стручњак, опет не онај, који се у градњу православне цркве потпуно разумије.” Због тога је “... градња повјерена Србину Босанцу, младому инжењеру г. С. Мирковићу, који је много што-шта у плану особито у унутрашњости цркве измијенио и по православном типу дотјерао...”²⁶ Ко је био “иноверни” аутор “плана” бихаћког храма остаје непознато. О изгледу амбициозно замишљене, монументалне и скупе бихаћке цркве²⁷ податке пружају тек двије-три старе фотографије. Концепт западног pročеља са забатом између два звоника је романичко-готички; розеталичи више на оне са pročеља задарске или трогирске катедрале, него на моравске; централна купола надвишена је лантерном, по ренесансном моделу. Све поменуте одлике говоре у прилог снажних утицаја са Приморја, који упућују на претпоставку да је пројектант “иноверац” могао бити неки од инжењера Земаљске владе Босне и Херцеговине поријеклом из Италије или са Јадрана.

²⁵ Одлука о проглашењу Градитељске цјелине – Црква Покрова Пресвете Богородице и школа/парохијски дом у Рудицама националним спомеником Босне и Херцеговине, Комисија за очување националних споменика у Босни и Херцеговини 2014; http://kons.gov.ba/main.php?id_stguc_t=6&clang=1&action=view&cid=3825.

²⁶ Н. П, *Освећење цркве у Бихаћу дана 26. јула 1898*, Босанско-херцеговачки изворник, год. XII, св. 19, Сарајево 1898, 297-301; Пр. Коста Ковачевић, *Српска црква и школа у Бихаћу послје окупације*, Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке. Сто година послје, Бања Лука 2001, 284-289.

²⁷ Градња је коштала укупно 72000 круна, Срби из цијеле Босне приложили су 4000, укупан добровољни рад парохијана прота Ковачевић процјењује на 4000, а “..околина и парохија бихаћка са градом дала је неких 40000 круна”.

Црква Свете Тројице, Бихаћ, 1894-1898, С. Мирковић

Према сачуваном љетопису и цркву Светог арханђела Михаила у Бродцу код Бијељине градили су двије године мајстори са сјевера Италије. Својим изразито великим димензијама (дужина 27 и ширина 17 метара) као и рјешењем западног pročела са два звоника, ово здање из 1884. године представља изузетак у сакралном градитељству Босне и Херцеговине у аустро-угарском периоду.²⁸ У тексту посвећеном иконостасу бродачке цркве уочавају се одређене сличности са здањем цркве фрањевачког самостана у Толиси.²⁹ Разлике у просторном рјешењу и декорацији између фрањевачке цркве у Толиси и православног храма у Бродцу толике су да се италијанско име пројектанта јужног толишког звоника, Пијетра Римолдија,³⁰ и сличност pročела ове двије цркве у Посавини не могу сматрати поузданим аргументима за идентификацију градитеља бродачке цркве.

²⁸ Рјешење са два торња на pročелу у овом периоду се јавља само још на цркви Светих апостола Петра и Павла у Козарцу, саграђеној 1887. године, *Српска православна епархија бањалучка 1900-2000*, Шематизам, Бањалучка 2000, 335.

²⁹ D. Damjanović, *Ferdo Quiquerez, Nikola Kolar i ikonostas crkve u Brodci kod Bijeljine*, 325-345.

³⁰ Црква у Толиси је грађена од 1864. до 1881. године, према пројекту Ђуре Ајхорна (Gjuro Eichhorn) из Осијека, по узору на стару исусовачку цркву у Осијеку. Пројекат за сјеверни торањ израдио је инжењер Дауш (Dausch), а за јужни Пијетро Римолди (Pietro Rimoldi), Fra Vono Nedić: *Kratka povjest župe crkve i samostana toliškog*, Pečuh, 1887, 46-47; D. Damjanović, *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučkoj Gori kod Travnika, na Gorici u Livnu i u Tolisi*, 7.

Цркве Светог Илије у Маглају (грађена 1906-1908), Успења Богородице на Палама и Светих апостола Петра и Павла у Горњем Драгаљевцу (градња започета 1908) освећене су 1909. године.³¹ Све поменуте грађевине имају наос који је проширен бочним пијевничким просторима. На фасадама су пијевнице наглашене забатима, а у унутрашњости се издвајају попречно постављеним сводовима, док је наос надвишен подужно постављеним сводом. Истовјетне облике има и црква Светог Илије у Горњем Забрђу код Угљевика из 1912. године. На Палама се на мјесту “укрштања” подужног и попречних формира крстасти свод.³² Истовјетна крстообразност просторног рјешења и концепција фасада са забатима свакако је посљедица примјене истог пројекта.

Црква Светог Илије, Маглај, 1906-1908

³¹ Г. Г, *Освећење српске православне цркве на Палама код Сарајева 30. августа 1909*, Источник год. XXIII, бр. 15-16, 242-244; П. Н. Ј, *Освећење црква у Маглају н/Б и у Драгаљевцу*, Источник год. XXIII, бр. 19, 288-290.

³² Приликом писања овог рада аутору нису били доступни подаци о елевацији цркве у Горњем Забрђу. Црква Светог Илије у Маглају страдала је током рата 1992-1995. године, њена горња конструкција је обновљена 2003-2007. године, R. Stergar, *Konstruktivna sanacija pravoslavne crkve Svetog Ilije u Maglaju*, *Naše starine XXII*, Sarajevo 2013, 105-112.

За цркве у Маглају и Горњем Драгаљевцу поуздано се зна да им је план “... прављен од једног и истог архитекта, ако се не варамо онога архитекта кога је Вел. савјет препоручио. Штил обију цркава је византинско-српски а облик слабо изведеног крста.”

Драгаљевачка црква данас над централним простором има куполу. Куполне цркве су у православној архитектури периода аустро-угарске власти веома ријетко грађене, тако да се са много вјероватноће може претпоставити да је у овом случају купола дограђена накнадно. Да је црква освећена 1909. године имала куполу она би сигурно била поменута у кратком опису грађевине који прати обимни извјештај о свечаности освећења.

Сличност између цркава у Маглају и на Палама је толика да се може тврдити да је и паљанска грађена према истом пројекту према којем су грађене маглајска и драгаљевачка. Анонимни аутор текста о освећењу цркава у Маглају и Драгаљевцу, нажалост, не открива којег је то архитекту Велики црквени савјет препоручио, али увиђа да је драгаљевачка црква знатно већа од маглајске.³³

Сматра се да је црква на Палама саграђена према пројекту који је израдио Лазар Дрљача у вријеме када је био ђак четвртог разреда Земаљске занатлијске школе. Пројекат је награђен на конкурсном расписаном у прољеће 1905. године.³⁴ Тиме би проблем аутора пројекта за храмове у Маглају, Горњем Драгаљевцу и Горњем Забрђу био ријешен. Међутим, у љетопису манастира Драгаљевца наводи се да је цркву Светих апостола Петра и Павла пројектовао 1908. године Милош Миладиновић из Сарајева. Стога остаје отворено питање да ли је Миладиновић могао бити пројектант, вјероватно накнадно саграђене, куполе, или инжењер који је Дрљачин нацрт из 1905. три године касније прилагодио великим димензијама драгаљевачке цркве.

Премда кратак и непотпун, овај преглед по имену познатих градитеља православних цркава у Босни и Херцеговини у раздобљу од 1878. до 1914. године показује да је подизање српских богомоља најчешће повјеравано

³³ П. Н. Ј, *Освећење црква у Маглају н/Б и у Драгаљевцу*, 289-290. Црква у Маглају дужином од 15 и ширином од 11 метара незнатно премашује димензије храма на Палама, чија је дужина 12,20, а ширина 9,60 метара. Црква у Горњем Драгаљевцу дугачка је 19,85, а широка 14,20 м, *Одлука о проглашењу историјске грађевине – Цркве светог пророка Илије у Маглају националним спомеником Босне и Херцеговине и Одлука о проглашењу историјског споменика – православне цркве Успења пресвете Богородице на Палама са покретном имовином националним спомеником Босне и Херцеговине*, Комисија за очување националних споменика у Босни и Херцеговини, 2011. http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3371

³⁴ Ш. Хоџић, *Лазар Дрљача, заточеник љепоте*, Сарајево 1974, 28, 35; Ј. Божић, *Српске православне цркве у Сарајеву*, 103. Постоји податак да је Дрљача аутор још једног пројекта, рађеног за потребе Бањалучке епархије, али да му тај други пројекат није прихваћен, М. Васиљевић, *Стотину година храма Успења пресвете Богородице на Палама*, Пале 2009, 34.

анонимним локалним мајсторима, или се ослањало на типска рјешења која је нудила аустро-угарска управа. Школовани инжењери ангажовани су само за градњу двију цркава у околини главног града – у Рељеву, гдје се налазила Богословија и у Блажују, гдје је сахрањен митрополит Ђорђе Николајевић. У прве двије деценије аустро-угарске власти градило се ужурбано, неријетко и од дрвета, са основним циљем да се парохијанима обезбиједи мјесто за богослужење, без нарочитог настојања на монументалности. Земаљска влада је мањим донацијама помагала градњу православних цркава, али није имала интерес да српском сакралном градитељству допринесе ангажовањем својих најбољих пројектаната,³⁵ какав је био Ванцаш, чији пројекти за католичке цркве кресе готово све веће градове у Босни.

Црква Рођења Богородице, Пале, 1908-1909, Лазар Дрљача

³⁵ Аустро-угарска управа помагала је мисионарску активност католичких редова у Босни и Херцеговини и фаворизовала градњу католичких цркава, првенствено у финансијском смислу, због чега је митрополит Сава Косановић дао оставку 1885. године. Изјава заједничког министра финансија Венјамина pl. Kallaya да “положај католицизма у Босни треба бити побољшан, како би муслимани, ако би у далекој будућности напустили своју вјеру, могли се приклонити католичкој, прије него православној конфесији” илуструје ту стратегију, против које су се православни поданици Монархије побунили у *Првом царском меморандуму*, чијим су подношењем 1896. године започели борбу за црквено-школску аутономију. Њихова притужба наводи да се “зидање српских цркава отежава и потискује из угледнијих мјеста вароши у неугледније крајеве и ван мјеста”, као и да се у расподјели средстава за градњу сакралних објеката фаворизује католичка религија, Ј. Божић, *Српске православне цркве у Сарајеву*, 97; А. Баотић, *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918*, 543; D. Damjanović, *Ferdo Quiquerez, Nikola Kolar i ikonostas crkve u Brodci kod Bijeljine*, 431.

Систематско истраживање српске сакралне архитектуре од 1878. до 1914. тек предстоји. Подробнија изучавања архивске грађе, потпунији увид у елементе просторних замисли, конструкција и украса сачуваних споменика и компаративни приступ могли би да доведу до занимљивих закључака о начину стицања градитељских знања, као и о односима између наручилаца и извођача радова. Бројност и разноликост православних цркава из времена аустро-угарске управе у Босни и Херцеговини, сложеност друштвено-историјског контекста у којем су настале, па тако и питања градитеља и њихових узора, представљају изазов за нове научне напоре, у којима ће се, вјероватно, наћи одговори и на нека од питања постављених у овом тексту.

Ljiljana Ševo

*About the Architects of Orthodox Churches in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian Administration***Summary**

Although more than two hundred Orthodox churches were constructed or rebuilt in Bosnia and Herzegovina in the period between 1878 and 1914, only some twenty builders' names are known nowadays. As opposed to the Catholic churches, for which only the renowned architects of the Provincial government, usually Josip Vancaš, were trusted with designs, the building of the Orthodox temples was only rarely assigned to the Provincial government engineers – Johan Kellner and Josef Czerny were engaged for the building of the Orthodox Seminary in Reljevo in 1883-1884, August Butsch for the church in Blažuj in 1897 and Rudolf Tönnies for the façade of the Metropolitan headquarters in 1898.

The project of August Butsch for the Blažuj temple belongs to the historicist designs inspired by Byzantium. Czerny's project for the Reljevo church has a sort of neo-gothic spirit, and it in a way anticipated typical projects, which the Austro-Hungarian administration favoured in Bosnia and Herzegovina in 1901. Little towers and arcades of the St Sava church in Bileća, built in 1896 on the basis of the plan provided by the Provincial government, show similarity to the eclectic solutions that Karlo Parzik used at the Evangelistic church in Sarajevo in 1889, which indicates that Parzik might have participated in designing the plan for the Bileća church.

Even when recorded, names of the builders of the Orthodox churches in Bosnia and Herzegovina that were built in this period, do not reveal much to a contemporary researcher, as they are not to be found in the other sources. Niko Mitrović from Tuzla built the church of the Nativity of the Virgin in Mačkovac near Tuzla in 1913, and he was engaged in building of the Coliseum Cinema in Tuzla in 1912. Lazar Šušić, Nikola Stajčić and Đuro Mičeta were remembered as builders of the churches in Udrežnje and Lukavac close to Nevesinje in 1896/1897 and 1903/1904 respectively, in Ljuti Do near Stolac in 1906 and Zalom in 1885/1886. All these churches repeat the tradition, established in the Middle Ages and maintained all along, of the sacral building in Herzegovina, and their builders were probably just a bit more masterful than the numerous Herzegovinian builders, skilled in stone building. Builder Risto Vulešić signed his name in the church in Nišići in 1885 and judging by similarity, it seems that the same builder built the church in Ilijaš and perhaps even the one in Pazarić. Builders from Dalmatia were invited to build some of the churches (Rudo, 1908); some churches were built by various groups of builders (Rudice, 1886-1902) of which some, judging by the names of the group members, were

probably coming from the Adriatic coast; and the church in Brodac is recorded as built by builders from the northern Italy. Although engineer S. Mirković adapted it to the Orthodox Church services, the church in Bihać (built in 1898 and ruined in 1941) kept the elements of neo-gothic and neo-renaissance as foreseen by the project of a “non orthodox” author. The churches in Maglaj (1906-1908), Pale, Gornji Dragaljevac (1908-1909) and Gornje Zabrđe (1912) have almost identical cruciform base. The church in Pale is considered to be designed by Lazar Drljača, and Dragaljevac church by Miloš Miladinović, who might have only adapted Drljača’s design to significantly larger dimensions, or had just attached a dome to the temple.

More thorough research of the archives and preserved monuments might in future result with more complete knowledge and more precise conclusions about the builders of the Orthodox churches of 1878-1914.